

16. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття: стан і перспективи наукової розробки / О. П. Реєнт // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С. 3.
17. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Реєнт // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 3.
18. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / О. П. Реєнт. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2003. – 340 с.
19. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – С. 442, 455.
20. Сташевський Є. Сільськогосподарський ринок Правобережної України передреформеної доби / Є. Сташевський. – К., 1929. – С. 106.
21. Філінюк А. Г. Становище селян Поділля на рубежі XVIII-XIX століть // Кам'янецьчина в контексті історії Поділля. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1. – С. 81-87.
22. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838-1863). – К., 1864. – С. 80-109, 132-137, 150-163.
23. Сташевский Е. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине. – С. 442, 455.

An attempt to describe on the basis of study of scientific literature of reason and major signs of lead through of inventory reform in Right-bank Ukraine in 1847 year is done in the article.

Key words: *inventory rules, Right-bank Ukraine, peasants, agriculture.*

Отримано: 2.06.2010

УДК 94(477)«XVIII-XIX»

А. А. Крисько

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ РЕФОРМИ 19 ЛЮТОГО 1861 Р. У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Статтю присвячено аналізу реалізації реформи 19 лютого 1861 р. на Правобережжі України. Розкрито урядову політику в цьому питанні, показано вплив на умови реформування внутріполітичних чинників.

Ключові слова: *реформа, Правобережна Україна, селяни, закон, земля.*

Основною формою поземельних відносин, які були створені реформою 19 лютого 1861 р., стало закріплення безстрокового користування землею за селянами з безстроково зобов'язаними за це стосунками між ними і поміщиком. Аграрна реформа не передбачала обов'язкового і негайного наділення селянства землею у власність. Законодавство лише надало таку можливість, але поставило процес наділення землею та звільнення від зобов'язаних відносин у залежність від добровільних угод, тобто не зробило його для селянства питанням правового регулювання. Деяко пізніше, з поступовим розвитком землеволодільної політики, а також під впливом внутрішньополітичних факторів, цей момент було переглянуто в бік обов'язкової вимоги чинного законодавства і формального наділення землею у власність.

Актуальність теми зумовлена сучасними реаліями спроб перетворень в аграрному секторі держави. Адже, як показує історичний досвід, питання, пов'язані із власністю на землю, тривалий час були ключовими для будь-якої влади в Україні, а спроможність їх вирішення часто визначала життєвість влади. Метою даної статті є аналіз особливостей реалізації реформи 19 лютого 1861 р. у Правобережній Україні, в регіоні, який постійно був проблемним для Російської імперії з точки зору поземельного регулювання. Об'єктом дослідження є селянство як стан тогочасного суспільства, а предметом – особливості перетворення його на власника земельних наділів.

Історіографія питання є досить обширною, хоча у жодній праці регіон не став предметом дослідження [1]. У переважній більшості випадків реформування аграрного сектору Правобережної України розглядалося, в кращому випадку, як нюанс загальноросійського реформування. В радянську епоху більша увага приділялася питанням класової боротьби, яка посилювалася після проведення реформи. На сучасному етапі реальністю став відхід від спрощеного розуміння значення реформи та її регіональних особливостей.

Відповідно з нормами, встановленими «Загальними положеннями», в Правобережній Україні було сформовано 175 мирових ділянок, в тому числі: в Київській губернії – 68, в Подільській – 59 і у Волинській – 48. На кожному з ділянок призначався один мировий посередник з числа потомствених дворян-поміщиків, який володів земельним ценом від 150 до 500 дес. землі, та один-два кандидати [13, с.101]. Кандидатури мирових посередників відбиралися з березня по квітень 1861 р. згідно загальноімперської процедури, яка надавала місцевому дворянству значну самостійність при висуненні їх кандидатур [18; 40, с.169]. За цих обставин важко було сподіватися, що мирові посередники тут чесно реалізують основний принцип «Місцевого положення» – повернення площі селянських земель до рівня, встановленого інвентарями 1847-1848 рр.

Після створення інституту мирових посередників уряд приступив до безпосередньої реалізації «Положень» 19 лютого 1861 р. – до складання уставних грамот. У 1861 р. на початковому етапі реформи, відчувалася певна недовіра до її завдань як у селян, так і у поміщиків. Давалася ознака і організаційна невідповідність місцевих державних органів. Так, за цей рік у Подільській губернії уставні грамоти було складено лише у 56 сільських громадах, причому у Брацлавському, Літинському, Могилівському і Ольгопільському повітах не було жодної спроби викупу поміщицьких земель [12, с.59]. За даними П.Щербини, на 24 квітня 1862 р. в Подільській губернії було введено всього 9 уставних грамот [43, с.213]. За уставними грамотами, складеними до 1863 р., площа селянської надільної землі в порівнянні з інвентарями 1848 р. зменшилася у Волинській губернії на 33,5 тис. десятин, у Київській – на 160,3 тис. десятин і у Подільській – на 344,8 тис. десятин [16, с.40-41].

Аналіз «Місцевого положення» вказує, що воно давало можливість поміщикам відбирати у селян землі офіційним шляхом. Право селян клопотати перед мировим посередником повернення в їх користування відібраної сільської землі відповідно до статті четвертої обмежувалося статтею п'ятою, в якій зазначалося, що подібні клопотання розглядалися, якщо їх порушувала вся сільська громада [19, с.308]. Але ж інвентарний наділ давався кожному селянину окремо на двір і в Правобережній Україні землекористування селян було подвірним. Отже, при складанні уставної грамоти поміщик відбирав від інвентарного наділу землю окремого двору, а для скарги селянина необхідна була вимога всієї сільської громади. Стаття шоста «Місцевого положення» прямо передбачала, що клопотання селян про повернення відібраної у них землі повинно перевірятися мировим посередником і лише після висновку останнього це клопотання розглядається губернським у селянських справах присутством. Таким чином, право селян вимагати повернення відібраної у них землі, відповідно до статті четвертої, було поставлене в пряму залежність від мирового посередника, який теж був місцевим поміщиком. Та навіть коли вся громада клопотала про повернення відібраної землі, і коли мировий посередник робив позитивні для селян висновки, і в цьому випадку останні не завжди могли одержати забрану у них землю. Поміщики могли прямо посилатися на

статтю восьму, в якій зазначалося, що в таких випадках губернське присутствіє «керується правилом, що одна різниця між кількістю мирового наділу, показаного в інвентарній виписці, і кількістю наділу, який перебував у дійсному користуванні селян, сама по собі не представляє повного доказу на користь пред'явленого селянами клопотання» [19, 308]. Отже, статті п'ята, шоста і восьма зводили нанівець право селян на відновлення інвентарного землекористування.

Наділення землею у такий спосіб, як це передбачалося «Положеннями» 19 лютого 1861 р., викликало локальні заворушення і пасивний спротив з боку селян, який виражався у відмові підписувати уставні грамоти та продовжувати виконувати на користь поміщика повинності [8]. Навесні 1861 р. понад 40 тис. селян Брацлавського і Ольгопільського повітів відмовилися виконувати повинності на користь поміщиків [17, с.184]. За даними М. Лещенка, протягом березня 1861 – січня 1863 років у Правобережній Україні мало місце 1154 селянських виступи, спрямованих проти реалізації реформи [13, с.112].

За даними міністра внутрішніх справ Валуєва, які він представив Олександрю II на початку січня 1863 р., кількість селян Правобережної України, які підписали уставні грамоти, була наступною (табл. 1)

Таблиця 1 [11, 195-196]

Дані про хід складання уставних грамот на 1 січня 1863 р.

Назва губернії	Число підписаних уставних грамот	Число душ	Число не підписаних уставних грамот	Число душ	% селян, які підписали уставні грамоти
Волинська	463	66312	550	80045	45,30
Київська	844	260977	596	164928	61,27
Подільська	931	272765	916	209139	56,51
Разом	2238	600054	2062	454112	56,92

Січневе польське повстання 1863 р., яке в Правобережній Україні так і не набуло розмаху, стало приводом для перегляду основ реформування поземельних відносин у краї з метою створення в особі селянства лояльної до влади опори в її протистоянні з місцевим польським дворянством. Адже польські землевласники обіцяли селянам в разі перемоги повстання вічне право власності на землю, а безземельним гарантували по 1,5 дес. [15, с.130].

Вже указом від 1 березня 1863 р. тимчасово-зобов'язаний стан передбачалося в двомісячний термін ліквідувати у білоруських та литовських губерніях [20]. Проте питання про введення обов'язкового викупу зіткнулося з опором генерал-губернатора Анненкова, який не був прибічником цієї ідеї [3, с.24-25]. 23 липня 1863 р. Валуєв подав до Головного комітету з влаштування селянського стану документ про введення обов'язкового викупу в Правобережній Україні. Він детально розглянув ситуацію в південно-західних губерніях, підкресливши відмінність її від стану справ у північно-західних губерніях на момент введення обов'язкового викупу. На момент введення обов'язкового викупу там було укладено лише 10 угод між поміщиками і селянами, які стосувалися 1165 душ, причому жодна з них не була затверджена Головною викупною установою, а в Правобережжі на липень 1863 р. було укладено 1052 угоди, з яких 119 вже були затверджені, котрі стосувалися 220802 душ селян [11, с.224].

Головний комітет з влаштування селянського стану 25 липня 1863 р. одноголосно вирішив поширити на Київську, Волинську і Подільську губернії чинність указу від 1 березня 1863 р. про припинення обов'язкових відносин селян до поміщиків у північно-західних

губерніях з наступними змінами: 1) У цих селяни переводилися на оброк, зменшений на 20%; в губерніях же Правобережної України селяни переводили відразу на зменшені у порівнянні з оброком платежі. 2) Залишити в силі всі угоди, затверджені Головною викупною установою, а також губернськими у селянських справах присутствіями, якщо їх визнає правильними Головна викупна установа. 30 липня це рішення було затверджене Олександром II [21]. Стан обов'язкових відносин скасовувався з 1 вересня 1863 р., селяни оголошувалися селянами-власниками і замість відробітку повинностей на користь поміщика зобов'язувалися сплачувати в казну викупні платежі за надільні землі.

8 жовтня 1863 р. були затверджені також «Тимчасові правила щодо сплати селянами викупних платежів і видачі їх поміщикам у губерніях Київській, Подільській і Волинській» [22] та «Правила про порядок перетворення по маєткам Київської, Волинської і Подільської губерній уставних грамот у викупні акти» [23]. Згідно них перетворення уставних грамот у викупні акти мало здійснюватися мировими посередниками. З'їздам мирових посередників ставилося завдання здійснювати перевірку правильності складання уставних грамот з правом виправлення невірної складених грамот як стосовно розміру наділу, так і щодо суми викупних платежів.

Щойно мирові з'їзди приступили до перевірки уставних грамот та перетворення їх у викупні акти, до них стали надходити скарги на невідповідність викупних платежів вартості землі. Так, у постанові Волинського у селянських справах присутствія від 13 травня 1864 р. прямо вказувалося, що земля оцінюється занадто дорого: «таким чином, наділення землею, замість зміцнення благополуччя селян, приведе їх до важкого становища, а у деяких випадках – до розорення» [37, с.68-68зв.]. Командир Херсонського піхотного полку, який перебував в м. Овруч Київської губернії, у своєму рапорті від 28 березня 1864 р. зазначав наступне: «Тут земля дев'ятої місцевості і продавалася вона завжди від 5 до 9 крб. сріблом за десятину. Разом з тим, ця земля при переході у селянську власність оцінена значно дорожче, так що викупна сума, яка сплачується поміщикам, доходить до 1,35 крб. в рік за десятину, що протягом 49 років викупних виплат складе 66,15 крб. Однак від цієї землі неможливо очікувати відповідного прибутку.... труднощі з внесенням викупних грошей вже помітні у Радомишльському повіті, де роти Бессарабського піхотного полку перебувають у різних селах з метою екзекуційною для стягнення з селян викупних грошей» [37, с.86-86зв].

У листі Ямпільського повітового з'їзду мирових посередників йшлося про те, що невідповідність між доходністю наділу і викупними платежами навіть після пониження їх на 20%, змушує селян відмовлятися від додаткового наділу у різних повітах Подільської губернії [37, с.8-9, 22-25, 28зв.-29]. У Волинській губернії селяни теж відмовлялися від додаткового наділу, оскільки «селянин швидше заорендує за дешеvu плату землю в поміщика, ніж погодиться платити за додатковий наділ» [37, с.437]. Необхідно зазначити, що уряд зреагував на це дуже швидко: вже 3 вересня 1864 р. було видано закон, який дозволив селянам «при відмові викупити весь інвентарний наділ» викупляти «ту кількість землі, яка перебувала у дійсному користуванні селян при виданні Положень 19 лютого з наданням їм права на викуп залишкової частини інвентарного наділу протягом 9 років» [26, с.873]. Таким чином, певна частина землі залишалася на дев'ять років виведеною з господарського обігу, оскільки власник її не був чітко визначений.

Про необхідність зниження викупних платежів, але вже з метою послаблення позицій польського землеволодіння, писав і Київський

військовий губернатор у листі до генерал-губернатора Анненкова від 24 березня 1864 р. Пропонуючи понизити викупні платежі, він, зокрема, констатує, що в сусідніх Чернігівській, Полтавській і Херсонській губерніях хоча й існує тимчасово зобов'язаний стан, але повинності значно нижчі встановлених для місцевих селян. Ця обставина, особливо за існуючих політичних умов краю, може мати шкідливий вплив на селян, «які допомагають уряду в придушенні польського повстання з більшою відданістю і самопожертвою, ніж селяни Мінської губернії і особливо Царства Польського. За статистикою число російських поміщиків поступово зменшується в міру віддалення від Дніпра на захід. В Київській губернії співвідношення російських і польських землевласників становить 1:6... У Волинській і Подільській губерніях це співвідношення 1:11. Отже, ...зменшення викупних платежів... буде впливати переважно на польських поміщиків» [37, с.5-6зв.]. Дійшло до того, що Радомишльський з'їзд мирових посередників запропонував доповнити наявні дев'ять місцевостей, на які ділилася Правобережна Україна, «трьома нижчими – 10, 11 і 12, яких немає в Положенні 19 лютого, але які з'являються в природі у Радомишльському та у північній частині Київського повіту» [37, с.527].

Дійсно, земля по викупу обходилася селянам значно вище її продажної ціни, в силу чого вимагалася додаткове пониження викупних платежів. Тому Головний комітет з влаштування селянського стану виніс рішення, яке надавало право губернським у селянських справах присутствам при затвердженні викупних актів знижувати викупні платежі у розмірі до 15%. Якщо ж необхідно було знижувати викупні платежі більше, ніж на 15%, то губернські у селянських справах присутства зобов'язувалися отримувати спеціальний дозвіл Київської тимчасової комісії, яка у виключних випадках мала право допускати зниження платежів на більший відсоток. Одночасно з цим викупні угоди, розглянуті губернськими у селянських справах присутствами до 30 липня 1863 р. і не затверджені Головною викупною установою, призупинялися і підлягали перегляду. У випадку поступлення заяв селян про обтяжливість викупних платежів по затвердженні і приведенні у виконання угодам, Київській тимчасовій комісії надавалося право клопотатися перед міністром внутрішніх справ про внесення справи на перегляд до Головного комітету з влаштування селянського стану [11, с.226].

Ці заходи активно втілювалися в життя. З'їзди мирових посередників почали переглядати викупні акти. Подільська казенна палата повідомляла, що станом на 3 жовтня 1868 р. 226 сільських громад (74184 ревізьких душ) перейшли на викуп за добровільними угодами, 18530 сільських громад (402732 ревізьких душ) – за викупними актами, а по 2621 сільській громаді (114226 ревізьких душ) тривають розгляди з'їздами мирових посередників [9, с.90]. Перегляду в бік зменшення розміру повинностей сприяло те, що новим генерал-губернатором став рішучий противник якнайшвидшого відділення селянства від впливу польських поміщиків О. Безак, який поставив питання, пов'язані зі зменшенням для селян викупних платежів за землю під особистий контроль [41, с.3]. Мирові посередники на місцях часто понижували розмір селянських повинностей більше, ніж це передбачалося законодавством. Так, наприклад, у Балтському повіті Подільської губернії зниження повинностей для нарахування викупних платежів коливалося у межах від 21,1% до 46,39% [4, с.3зв.; 5, с.3зв.; 6, с.4; 7, с.3]. За даними дореволюційного дослідника Д. Ріхтера, відсоток пониження повинностей складав: по Київській губернії – 41, по Волинській – 58 і по Подільській – 45 [11, с.229]. За іншими даними – відповідно на 38,1%, 60,7% і 45,3% [42, с.113]. Необхідно зазначити, що по окремих населених пунктах того чи

іншого повіту викупні платежі були неоднаковими навіть у тих випадках, якщо вони належали до однієї і тієї ж місцевості.

Не дивлячись на значне пониження платежів, вони все ж перевищували дійсну вартість землі. Так, Волинське губернське у селянських справах присутствіє повідомляло, що в губернії, залежно від якості, продажна ціна 1 дес. землі коливалася від 5 до 37 крб., а селяни в другій місцевості набували надільну землю по 44,31 крб., у восьмій – по 19,86 крб. [37, с.71, 295-296зв.] За даними Д. Пойди, викупна ціна землі в середньому перевищувала її ринкову вартість у Київській губернії на 26,4%, у Волинській – на 11,4%, а у Подільській – аж на 86,4% [35, с.34]. М. Слабченко, порівнюючи викупну ціну з банківською оцінкою, наводить ще більші цифри цього перевищення: у Київській губернії – на 96,5%, у Волинській – на 81% і у Подільській – на 100% [36, с.7].

Для пришвидшення реформи навесні 1865 р. уряд прийняв низку рішень, покликаних забезпечити цей захід. Зокрема, 4 квітня 1865 р. в Правобережній Україні було збільшено чисельність мирових посередників на 30 осіб за рахунок відсоткового збору з маєтків поміщиків-поляків. У результаті цього збільшилося і число мирових дільниць. Поряд із повітовими мировими з'їздами почали функціонувати спеціальні відділення перевірки, які повинні були займатися «...виключно перевіркою уставних грамот та перетворенням їх у викупні акти» [30, 389].

Поряд із цим рішенням уряд зберіг за селянами нерозмежованих маєтків Правобережної України право випасу худоби на поміщицьких землях, де до 19 лютого 1861 р. «існувало спільне поміщика і селян користування толокою в одному й тому ж полі», аж до часу відділення селянських земель від поміщицьких [31, с.389-390]. Одночасно були прийняті ще два закони. Перший з них – «Про усунення перешкод, які зустрічаються при розгляді і встановленні меж інвентарного наділу селян у помістях Південно-Західного краю» [32, с.390-391] – передбачав право селян вимагати від поміщика прирізки землі, якщо виявиться, що «зміни у складі мирської землі відбулися внаслідок: а) розділу маєтку між співволодільцями; б) продажу частини землі маєтку; в) переселення селян і г) існування переложного способу господарювання» [32, с.390]. Інший закон – «Про селянські фруктові сади в поміщицьких лісах Південно-Західного краю» [33, 391-392] – визнавав право включати ці угіддя до складу селянських наділів, навіть якщо вони і не значилися у інвентарних описах.

Нарешті, 8 квітня 1865 р. Головний комітет із влаштування селянського стану прийняв досить важливе рішення «Про підлеглість і порядок розгляду справ, які виникають у Південно-Західному краї до попередніх викупних угод та оголошень і нових викупних актів» [34]. Принципово новим у цьому рішенні було те, що воно надавало селянам право оскарження і тих викупних угод, які були затвержені Головним комітетом до 30 липня 1863 р., тоді, як раніше ці угоди не підлягали перегляду за жодних обставин. У випадку їх оскарження мировий з'їзд повинен був розслідувати кожен конкретний випадок. Поява документу була викликана тим, що при укладенні викупних угод, оформлених до 30 липня 1863 р., були допущені різного роду зловживання стосовно визначення селянських надільних земель. З іншого боку, пункт А третьої статті вимагав від з'їздів мирових посередників обмежуватися лише порівнянням умов грамоти, угоди чи акту «тільки з інвентарними правилами, Положеннями 19 лютого 1861 р. і взагалі з тими законами, які існували» під час їх складання, «а не з наступними законами і урядовими заходами». Іншими словами, уряд прямо заборонив давати зворотну силу обмежувальним законам, які були прийняті після повстання 1863 р. Отже, в Санкт-Петербурзі усвідомлювали небезпеку

акцентування національного питання при врегулюванні стосунків між українськими селянами і польськими землевласниками і тим самим політизації земельних відносин між ними. В столиці підійшли до цієї проблеми так, щоб селяни не усвідомлювали, що в такому певному політичному контексті можна посягати на приватну власність поміщиків.

Для організаційного забезпечення проведення реформи уряд подбав і про нові кадри мирових посередників. Японський дослідник Кімітака Мацузато влучно назвав їх «комісарами, об'єднаними навколо генерал-губернатора в боротьбі з полонізмом» [14, с.77]. Так, з метою заохочення приїзду чиновників із внутрішніх російських губерній, 5 березня 1864 р. було прийняте рішення про збільшення чиновникам міністерства внутрішніх справ у Правобережній Україні жалування на 50% [24]. Законами 14 липня [25] і 2 листопада [27] 1864 р. було дозволено офіцерам армії і флоту поступати на службу в мирові установи Правобережної України, причому період перебування на посадах мирових посередників зараховувався як дійсна військова служба. За рахунок відсоткового збору з мастків поляків-поміщиків і доходів від секвестрованих мастків Правобережної України були збільшені на 50% оклади місцевим чиновникам межового відомства [28] і міністерства юстиції [29]. Цілком природно, що всі ці заходи Головного комітету з влаштування селянського стану сприяли пришвидшенню реалізації реформи, однак до кінця 1870-х років перевірка і затвердження викупних актів ще не були закінчені.

За даними міністерства внутрішніх справ від 4 серпня 1882 р. по всіх трьох губерніях краю на 6263 викупних угоди 1004 виявилися невірні складеними. Цього ж року генерал-губернатор О. Дрентельн зауважив, що «подібний стан справ у Південно-Західних губерніях, де викупна операція триває вже біля 20 років, не можна терпіти» [10, с.1, 14].

Традиційно вважається, що переведення на викуп автоматично означало реальне наділення селянина земельною ділянкою. Проте уставні грамоти і викупні угоди не базувалися на кадастрах: ні конкретне місцезнаходження земельної ділянки, ні її кордони не були визначеними. Такий метод наділення землею не відповідав умовам Правобережної України, де не було традицій общинного землеволодіння і тому вимагалось укладання додаткових угод. У звіті за 1883 р. київський губернатор основною причиною плутанини в земельних відносинах між селянами назвав протиріччя між традиційною формою селянського землеволодіння і способом проведення викупної операції. На його думку, тут землеволодіння «завжди було подвірним» і «Місцеве положення» від 19 лютого 1861 р. це підтвердило. Проте, «з метою спрощення важкої викупної операції землі були відведені не окремим домогосподарям, а всій сільській громаді» [38, с.3зв.-4]. Викупні угоди фіксували лише загальну площу земельних ділянок дворів, подвірні ділянки не розмежовувалися. Таким чином, адміністрація лише встановлювала загальну площу земель, відведених певній селянській громаді, а потім вже на місці цю землю розподіляла всередині громади між селянськими розрядами (тяглі, піші, городники) незалежно від реальної кількості землі, яка була в домогосподарствах. Всі повинності селян перед урядом були міцно прив'язані до громади, а не до конкретних дворів. В результаті цього відбулося неприродне змішання двох різних видів землеволодіння: «З одного боку, фактично і за законом продовжувало існувати старе подвірне володіння, але без юридичного визначення меж...і, отже, без можливості судового захисту. З іншого боку, викупною практикою створювалася мирська земельна власність, яка також не базувалася на точно визначеному законі, без розуміння

відносин між громадою і окремими особами, тому вона підлягала претензіям кожного її члена» [38, с.43в.].

Відразу після скасування кріпосного права подібний юридичний казус не виглядав серйозною проблемою, але зростання чисельності населення, і, відповідно, зростання у частини селян потреби у перерозподілі землі, загостило ситуацію. Оскільки в Правобережній Україні земельна проблема була найважливішим політичним питанням, то вже на початку 1880-х рр. на мирових посередників було покладене важке завдання з відведення селянських земель конкретним дворам на основі кадастру.

У більшості випадків викупні угоди в регіоні включали «основні викупні акти», складені в середині 1860-х рр., та «додаткові акти», які з'явилися пізніше. До того ж, місцева адміністрація на чолі з генерал-губернаторами не обмежилася згаданою перевіркою уставних грамот і викупних угод, організованою безпосередньо після повстання 1863 р., і здійснювала безкінечні перевірки аж до ХХ ст. Характерно, що основні приписи «Положення» від 8 квітня 1865 р., які визначали процедуру подання скарги на хибність складення уставних грамот і викупних угод, були внесені до «Інструкції» 1904 р. для мирових посередників Правобережної України [39, 78-79].

Необхідно зазначити, що реформа дещо поліпшила становище селянства. Так, за офіційними даними, суттєво зросла загальна площа селянського надільного землекористування (табл. 2).

Таблиця 2 [2, с.92-93]

Зміни площі селянського землекористування (1860-1878 рр.)

Назва губернії	До реформи	За даними 1877-1878 рр.	Збільшення розмірів селянського землекористування	
	в тис. дес.		в тис. дес.	у відсотках
Волинська	1205,8	1639,7	433,9	35,9
Київська	1072,3	1426,8	354,5	33,1
Подільська	939,6	1216,5	576,9	90,1

За даними Д.Ріхтера, який проаналізував 7639 викупних угод із загальної кількості 7994, площа угідь у селян зросла на 18% (з 3396535 дес. до 4016604 дес.). По губерніям Правобережної України збільшення загальної земельної площі колишніх поміщицьких селян виглядало нагугним чином (табл. 3):

Таблиця 3 [11, с.228]

Збільшення земельної площі колишніх поміщицьких селян

Назва губернії	Площа землі до переходу на викуп, в дес.	Площа землі після переходу на викуп, в дес.	Відсоток збільшення площі
Київська	1071115	1300356	21
Подільська	960412	1142252	18
Волинська	1365008	1573996	15

В окремих повітах середній відсоток прирізок коливався досить сильно. Так, по Київській губернії від 51% (Сквирський повіт) до 5% (Черкаський), по Подільській губернії – від 9% (Ушицький повіт) до 27% (Балтський повіт), по Волинській – від 10% (Острозький, Дубенський повіти) до 24% (Ковельський повіт) [11, с.228]. Наведені цифри, які характеризують збільшення селянських земель, не можна розглядати як абсолютно точні. Кількість їх була не завжди точно визначена, бо в частині викупних актів не виділялася окремо «незручна земля», внаслідок чого визначити точно розмір прирізок досить важко. Сам генерал-губернатор О. Дрентельн у 1882 р. змушений був визнати, що

«неможливо отримати навіть приблизне уявлення про землевлаштування селян» [10, 14зв.]. Зрештою, як влучно підмітив В. Анісімов, «не варто забувати того, що справа зводилася, переважно, до реставрації селянського землекористування, яке було встановлене інвентарями і порушене через зловживання землеволодільців» [2, 97].

Список використаних джерел:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК). – Ф. 442. – Оп. 303. – Спр.122. – Ч. 1.
2. Там само. – Оп. 537. – Спр. 230.
3. Там само. – Оп. 703. – Спр. 289.
4. Там само. – Оп. 810. – Спр. 191.
5. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області). – Ф. 112. – Оп. 2. – Спр. 65.
6. Там само. – Спр. 71.
7. Там само. – Спр.83.
8. Там само. – Спр.242.
9. Там само. – Спр.3260.
10. Там само. – Спр.3291.
11. Там само. – Спр.3456.
12. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далі – ПСЗ-II). – Т. 36, отд. I, 1861. – СПб., 1863. – № 36660.
13. ПСЗ-II. – Т. 36, отд. I, 1861. – СПб., 1863. – № 36664.
14. ПСЗ-II. – Т. 38. – СПб., 1866. – №39337; №39928; №40101; №40102.
15. ПСЗ-II. – Т.39. – СПб., 1867. – № 40656; № 41066; № 41251; № 41405; № 41459; № 41635.
16. ПСЗ-II. – Т. 40. – СПб., 1867. – № 41978; № 41979; № 41980; № 41981; № 42043.
17. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К., 1961.
18. Анисимов В. И. Наделы / В. И.Анисимов // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – Т. VI. – М., 1911.
19. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К., 1998.
20. Вихованець В. Й. Сангушки на Волині / В. Й. Вихованець // Поляки на Волині: історія і сучасність: Наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського наук.-краєзн. тов-ва дослідників Волині. – Т. 30 / Голов. ред. М. Ю. Костиця. – Житомир, 2003. – С. 200-231.
21. Дружинин Н. М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. (По данным Вадуевской комиссии 1872-1873 гг.) / Н.М.Дружинин // Ист. записки. – М., 1972. – Т. 89. – С. 187-232.
22. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П. А. Зайончковский. – М., 1970.
23. Карнаухова Е. С. Размещение сельского хозяйства России в период капитализма (1860–1914 гг.) / Е. С. Карнаухова. – М., 1951.
24. Кимитака Мацузато. Из комиссаров антиполонизма в просветители деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) / Мацузато Кимитака // Український гуманітарний огляд. – 2003. – № 9.
25. Кузін Б. Земельна реформа 1861 р. на Хмельниччині: старт кооперативного руху / Б. Кузін // Підприємництво на Хмельниччині: історія і сучасність: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (3–4 липня 1998 р.). – Хмельницький, 1998.
26. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.) / М.Н.Лещенко. – К., 1970.
27. Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. / Н. Н. Лещенко. – К., 1959.
28. Олійник І. В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861–1914 рр.) / І. В. Олійник // Наук. праці Кам.-Под. держ. ун-ту: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т. 12.
29. Осадчий Т. И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии, Вольни). Опыт статистико-экономического исследования / Т. И. Осадчий. – К., 1889.

30. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.) / Д. П. Пойда. – Днепропетровск, 1960.
31. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: У 2 т. / М. Є. Слабченко. – К., 1927. – Т. 2.
32. Шандра В. Адміністративно-законодавчі заходи Російського уряду для прискорення інтеграції Правобережної України у складі Російської імперії (60-ті роки XIX ст.) / В.Шандра // Історія України. – 1999. – № 38.
33. Шаховской Д. И. Выкупные платежи / Д.И.Шаховской // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М., 1911. – Т. VI.
34. Щербина П. Ф. Селянська реформа 1861 р. у Подільській губернії (до питання про відривки) / П.Ф. Щербина // З історії соціально-економічного розвитку і класової боротьби на Україні: Наукові записки. – К., 1960. – Т. 13.

The article is devoted into a specials of realization reform of 19 of February 1861 on Right-Bank Ukraine. The policy of government of Russian empire in this question analyzed. Described the influence of the internal politic conditions for reform in this region.

Key words: reform, Right-Bank Ukraine, peasant, low, land.

Отримано: 28.05.2010

УДК 930«18»(477.4):338.45

А. Михайлик

ВПЛИВ РИНКОВИХ УМОВ 60–90-х РОКІВ XIX ст. НА РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті характеризується розвиток промисловості Правобережної України другої половини XIX ст., визначається роль ринкових відносин у економічних трансформаціях її основних галузей на території тодішніх Київської, Подільської і Волинської губерній.

Ключові слова: Правобережна Україна, промисловість, пореформенний час, ринкові відносини, економічний розвиток, промислові підприємства.

Економічний фактор завжди був одним з найголовніших чинників становлення і розвитку держави. Створення сприятливих умов господарювання для всіх його суб'єктів, постійна діяльність щодо забезпечення якнайвищого рівня життя для якнайбільшої кількості громадян завжди має бути головним пріоритетом у діяльності будь-якого уряду. У цьому контексті звернення до історичного досвіду минулого завжди буде актуальним і потрібним, оскільки воно дозволяє краще зрозуміти особливості економічного розвитку як окремих регіонів, так і всієї держави, та застерегти від можливих помилок у майбутньому.

Враховуючи важливість порушеної проблеми, до її вирішення вдавалось на одне покоління дослідників. Вивчення розвитку промисловості України на рівні регіонів розпочалося ще в другій половині XIX ст. і триває до нині. Досить повну характеристику економічних процесів, що відбувалися на території Правобережної України в пореформенний час зустрічаємо в роботах А.А.Блау, Б.С.Брандта, Є.С.Лур'є, А.І.Рафаловича, Д.П.Журавського, С.П.Фармаковського, А.І.Ярошевича [18]. В наступний період дослідження індустріального розвитку краю було продовжено в працях І.Фещенка-Чопівського, Н.Я.Григорієва, Д.І.Багалія, К.Г.Воблого, О.П.Оглоблина, А.А.Нестеренка, Ф.Е.Лося, І.О.Гуржія, Т.І.Лазанської, О.А.Шевченко [32] та інших. Незважаючи на значну кількість науковців, що працювали в межах окресленої проблеми, праці, яка б врахувала всі тенденції промислового розвитку Правобережжя в період утвердження і швидкого розвитку капіталізму та визначила місце регіону в економічному поступі України та всієї Європи створено не було.